

SO‘Z YASALISHI TIZIMIDA ICHKI YASALISH VA TASHQI YASALISHGA MUNOSABAT

Jahongir Abdumalikov

Guliston davlat universiteti, O‘zbek tilshunosligi kafedrası magistranti

E-mail: jahongirabdumalikov04@gmail.com

So‘z yasallshiga aloqador eng murakkab va munozarali masalalar qatorida bu tizimdagi ichki yasallsh va tashqi yasallsh hamda so‘z yasallshi bilan shakl yasallshi munosabati masalalaridir.

Affiksatsiya usulida so‘z yasallshida qanday, asosan qaysi turkumga taalluqli hisoblanuvchi asosdan yangi so‘z hosil bo‘lishiga ko‘ra, yasallsh ichki yasallsh va tashqi yasallsh tarzida ikki turga ajratilganligi kuzatiladi. Bu bordagi asosiy fikr A.G‘ulomov tomonidan quyidagicha bayon qilingan: «Otlarda affikslar orqali so‘z yasash ayrim bir xususiyatga ega: bunda boshqa turkumdagi so‘zlardan yasash (tashqi yasallsh) ham, otning o‘zidan yasash - ichki yasallsh ham bor (otdan boshqa turkumdagi so‘zlar, odatda, tashqi yasallsh xususiyatiga ega). Bunda: avval tashqi yasovchi, keyin ichki yasovchi qo‘shiladi suvoqchi, kiyimlik kabi» («Grammtika», 104-bet).¹ Ichki yasallsh va tashqi yasallsh munosabatlari hamda ularga o‘zbek olimlarining qarashlari masalasi haqida gap borar ekan, yuqoridagi fikr tahlili doirasida fikrlar bayon qilishga harakat qilamiz. Gapni yuqoridagi fikrga, aniqrog‘i o‘zining oxirgi qismi mohiyatiga e‘tibor berishdan boshlaymiz: «Otdan boshqa turkumdagi so‘zlar, odatda, tashqi yasallsh xususiyatiga ega» deyilgan fikr to‘g‘rimi va bu boradagi fikr ilgari ham shu taxlitda bayon etilganmi - o‘z tasdig‘iga ega bo‘lganmi? Masalasiga to‘xtalamiz. Avval shu grammatikaning o‘zida bu fikr o‘z tasdig‘ini topgan-topmaganligiga e‘tibor qarataylik. Shu grammatikaning fe‘l yasallsh qismida, aniqrog‘i, affiksatsiya usulida fe‘l yasallshi qismida, o‘qiymiz: «Affiksatsiya usuli bilan o‘zbek tilida fe‘l bo‘lmagan so‘zlardangina fe‘l yasalladi: ish-ishla, kuch-kuchay kabi». Ko‘rdikki, fikr qat‘iy, o‘rinli bo‘lib, bu qism akad. A.Xojiev tomonidan yozilgan. Endi sifat yasallshi borasidagi fikrni keltiramiz (M.Sodiqova fikri): «Affikslar vositasida turli so‘z turkumlaridan (ot, sifat, olmoshdan, fe‘ldan, taqlidiy-tasviriy so‘zlardan) sifat yasalladi»(272). To‘g‘ri, bu o‘rinda sifatning eng ko‘p miqdorda otdan va fe‘ldan yasallshi alohida ta‘kidlangan. Shunga qaramay, birinchi, asosiy fikrni qisman inkor etadi. Ya‘ni sifatlarda (affiksatsiyada) ichki yasallsh mavjudligi tan olinadi. Grammatikaning «Ravish yasallshi» qismida yangi ravishlarning ravish turkumiga oid negizlardan ham yasallshi mumkinligi qayd etilgani kuzatiladi: «-cha affiksi ot, sifat, olmosh, sifatdosh va ravishlarga qo‘shilib ravish yasaydi» (529-bet) deyilib, asosan, yashirincha so‘zi misol tariqasida beriladi. Bunda ham aytilgan fikrni qisman rad etish kuzatiladi. Keltirilgan dalillar XX asrning 70-yillariga taalluqdir. Endi, tarixga murojaat qilib ko‘ramiz.

¹O‘zbek tili grammatikasi. T.: Fan. 1-kitob, 1975, 104-bet.

S.Mutalibov «XI asr yozma yodgorliklarida fe'l kategoriyasi» kitobida: «Affiksatsiya yo'li bilan yasash ikki ko'rinishga ega: a)fe'ldan boshqa so'zlarga turli qo'shimchalar qo'shish yo'li...; b)fe'l o'zagiga qo'shimalar qo'shib, turli fe'l darajalari yasash yo'li (22-bet).² To'g'ri, olim «u davr tilida buyruq fe'llar affiksatsiya va kompozitsiya yo'li bilan yasalar edi» degan fikrni aytgan. Biroq, baribir, gap yangi fe'llarning yasalishi - fe'l yasalishi haqida borgan. Shunday bo'lsa-da, olim ichki yasalishga keng to'xtalib o'tirmaydi: kirikti, chiniqti tarzidagi misollarni «Devoni lug'atit turk» (M.Qoshg'ariy)dan keltirish bilan cheklanadi. Bularda tub ma'nodagi yangi fe'l yasalishi yo'qligiga e'tibor qaratib o'tirmaydi. Prof. A.G'ulomov o'zining 1954 yilda nashr etgan «Fe'l» kitobida quyidagi fikrni bildiradi: «Yasalma fe'llar affikslar orqali tug'iladi (affiksatsiya). Bunday yasaliş, o'zining qaysi so'z turkumiga xosligiga qarab, ikki to'daga bo'linadi: 1)fe'l o'zaklaridan fe'l yasash (ichki yasaliş), 2)fe'l bo'lmagan so'zlardan fe'l yasash».

Shu tarzda olim «Fe'ldan fe'l yasash» sarlavhasini qo'yib, fe'l yasash orqali: «Harakat protsessining ob'ektiv xarakteristikasi ifodalanishi (vid kategoriyasi); harakatning takrorlanishi, harakat sub'ekta va ob'ekti o'rtasidagi munosabat kabilar ifodalanishi»ni qayd etadi.³ Ya'ni shu taxlit fe'llarda ichki yasaliş borligini tan oladi. Shunga qaramay, bunda yangi fe'l yasalganligini aniq qayd etmaydi, yasalişni vid bilan bog'laydi. Olim keyingi davr qarashlarida qat'iy tarzda affiksatsiya usulida fe'l asoslardan yangi fe'llar yasalmasligini tan oladi. Yangi fe'lning fe'l negizlardan hosil qilinmasligini qayta-qayta ta'kidlaydi.

Tilshunos Z.Ma'rufov o'zining «So'z sostavi, «ot va sifat» kitobida otlarning ichki yasaliş xarakteriga ega ekanligini tan olgani holda, sifatlarning asosan ot va fe'llardan yasalişini qayd etadi (ichki yasalişni tan olmaydi). Tilshunos Yo.Tojievning 1981 yili nashr etilgan «Ega ekanlik va ega emaslik ma'nolarini ifodalovchi affikslar sinonimiyasi» kitobida ham sifatlarning asosan ot va fe'llardan yasalişini qayd etiladi. Olim, umuman, so'z yasalişini tizimida ichki yasaliş hodisasi borligini inkor etishga harakat qiladi. Olimning «O'zbek tilida shaxs otlari yasovchi affikslar sinonimiyasi», «Fe'l yasovchi affikslar sinonimiyasi»,⁴ «Fe'llarning yasalişini haqida ba'zi mulohazalar» kabi ishlarida bu masalaga jiddiy munosabat bildirilganligi kuzatiladi. Ushbu ishlarda Yo.Tojiev bur-bura, sudra-sudrakla, quv-quvla, tep-tepkila, cho'z-cho'zg'ila, tit-titkipa, qo'z-qo'zi-qo'zg'a, sur-surka, tom-tomchila, bosinqira kabi ko'p so'zlar tahlilini keltirish orqali so'zlarda ichki yasaliş yo'qligi, bunda yangi so'zlar (fe'l) yasalmasligini asosli tarzda inkor etgan. Shaxs otlaridagi ichki yasalişning ham shartli ekanligini, umuman, turkiy tillarda affiksatsiyada ichki yasaliş, faqat sof sinxron yondashuvda, shartli tarzda mavjud bo'lib qolganligini, tan olinishi mumkinligini asoslaydi. Akademik A.Hojiev ot yasalişini baxsida shaxs otlarining hamda ot asoslardan yasalişini, juda kam miqdorda o'rin-joy otlarining ham ot asoslardan yasalişini

²Mutalibov S. «XX asr yozma yodgorliklarida fe'l kategoriyasi», -T.: 1955, 22-bet.

³G'ulomov A. Fe'l. -T.: 1954. 68-bet.

⁴Tojiev Yo. Ega ekanlik, ega emaslik ma'nolarini ifodalovchi affikslar sinonimiyasi, T., Universitet. 1981 y.

qayd etib o'tadi va bu turkum doirasida ichki yasallish bor ekanligiga e'tibor qaratadi.⁵ Olim sifatlarining asosan ot asoslardan va qisman fe'l asoslardan yasallishini qayd etadi (51 - betdan). Demak, sifat yasallishida ichki yasallish yo'q ekanligi ma'lum bo'ladi.

Ravish yasallishida ayrim affikslar (asosan, -cha) ishtirok etishini nazarda tutsa-da, umuman, ravish yasallishi ma'lum bir tizimni tashkil etmasligini A.Hojiev, haqiqatan ham, to'g'ri baholaydi. Prof.A.G'ulomovning ravish va sifat yasallishiga doir qarashlari alohida ilmiy ishlarida qayd etilgan emas. Akademik A.Hojievning «O'zbek tili so'z yasallishi tizimi» yangi qo'llanmasida son, olmosh va ravish turkumlari doirasida so'z yasallish tizimi amal qilmasligini ko'rsatilgan. (61-bet). Bu fikr, olmosh turkumlari borasida ishonchli asoslab berilgan. Ba'zi ishlarda olmoshlarda so'z yasallish qayd etilsa ham bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi⁶.

Yuqoridagi qisqacha tahlildan ko'rinadiki: a) hozirgi o'zbek tili so'z yasallishi tizimida ichki yasallish asosan ot turkumiga oid yasama so'zlar doirasida mavjud bo'lib, u ham shaxs otlari va o'rin-joy otlari yasallishi doirasida shartli ravishda tan olinadi. Chunki ana shu shaxs otlari hamda o'rin-joy otlarining barchasi, aslida sifatning otlashuvi natijasi sifatida, sifatlanishning ellipsisga uchrashidan vujudga kelganligi asoslab berilgan. Bu holat - chi affiksining aslida sifatdosh yasovchi ekanligini qayd etgan ayrim ishlarda ham tan olinadi.⁷ b)boshqa so'z turkumlari doirasida, jumladan, fe'l va ravish, sifat yasallishlari doirasida ham kuzatilmaydi. XX asrning 60-yillariga qadar ichki yasallish keng tarqalganligiga qaramay, buni prof.A.G'ulomov ham ta'kidlagan bo'lsa-da, hozir bu masalaga yondashishda deyarli bir xillikka erishilgan.

O'zbek tilida fe'ldan (fe'l asoslardan) fe'l yasalmasligi, hatto, -la affiksi ham fe'l asoslardan harakatning tarzini ifodalovchi fe'l shakllarinigina hosil qilishi ayrim ishlarda o'z tasdiqini topdi, tasdiqladi.⁸ Ko'rinadiki, A.Fulomov, 70-yillarga kelib bu borada o'z qat'iy fikrini aytgan. Ya'ni «Affiksatsiya usuli bilan o'zbek tilida fe'l bo'lmagan so'zlardangina fe'l yasaladi» degan fikr to'g'ri ekanligiga qat'iy ishongan va akademik A.Hojiev qarashini tasdiqlagan.

O'zbek tilida so'z yasallishi va shakl yasallishi asosga affiks qo'shib hosil qilinishi jihatidan bir-biriga o'xshasa ham, so'z yasallishida yasovchi affikslar ishtirok etishi va shunga ko'ra, yangi lug'aviy ma'noli birliklar (so'zlar yoki leksemalar) hosil bo'lsa, shakl yasallishida shakl hosil qiluvchi, ya'ni grammatik ma'no ifodalovchi affikslar ishtirok etishi va shunga ko'ra yangi lug'aviy ma'noli so'z yasalmasligi ularni bir-biridan tubdan farqli tizim ekanini ko'rsatadi. Fe'ldan fe'l yasallishi shakl yasallishi tizimi doirasiga kiradi. Uni so'z yasallishi tizimida tekshirib bo'lmaydi.

Shunday qilib, A.Hojiev tomonidan XX asrning 50-yillarida «fe'llarda ichki yasallish

⁵Xojiev A. O'zbek tili so'z yasallishi. T., 1989, 35-49-betlar.

⁶Hojiev A. XI-XIX asrlar o'zbek tili morfologiyasi, T., Fan, 1990, 156-bet.

⁷Abduraxmonov G'., Shukurov Sh., O'zbek tilining tarixiy grammatikasi, T., 1973.

⁸Sharipov F. O'zbek tilida xarakat tarzining sintetik ifodalanishi.Nomzodlik dissertatsiyasi.T., 2009y.,

mavjud» degan tartibda qo'yilgan masala 70- yillarga kelib o'z echimini topdi, deyish mumkin.

Shaxs otlari va ayrim o'rin-joy otlari yasallishidagi ichki yasallish masalasiga ma'lum darajada prof.Yo.Tojiev tomonidan e'tibor qaratilib, bu holatning ham shartlilik xarakteriga ega ekanligi ta'kidlanayotganligiga qaramay, mazkur masala o'zining qat'iy echimini topgan deyish qiyin. Bu yana alohida tadqiqotlarni talab qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'ulomov A. O'zbek tilida so'z yasash yo'llari haqida. Til va adabiyot instituti ilmiy asarlari. 1-kitob, -T., 1949, -B. 37-87.
2. Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. -T., Universitet, 2009.
3. Tojiev Yo. O'zbek tili morfemikasi, -T., 1992, -B.6-40.
4. Tojiev Yo. O'zbek tilida qo'shma so'zlarning yasallishiga doir // O'zMU ilmiy ishlari to'plami. O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. -T., 2009.
5. O'zbek tili grammatikasi. -T.: 1975. -B.24-25.
6. O'zbek tilining ilmiy grammatikasi. Kirish. 1975. 1-kitob, -B. 22.
7. Usmonova M.K. O'zbek tilida soddalashish (yasama so'z va so'zshakllar misolida) nomzodlik dissertatsiyasi, -T., 2012.
8. Xojiev A. O'zbek tili so'z yasallishi tizimi, -T., O'qituvchi, 1989.
9. Hojiev A. Grammatika. 1-kitob, -B.22.
10. Hojiev A. O'zbek tili so'z yasallishi. 1989 y. -B.16-17.
11. Hojiev A. O'zbek tilida qo'shma, juft va takroriy so'zlar. 1963 y.